
Աշոտ Հովհաննիսյան, Զաքարիա Ագուլեցին և իր ժամանակը: Հրատարակության պատրաստեց Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2017, 190 էջ + 1 ներդիր

Վերջին տասնամյակներին անշեղ զարգացման ուղով է ընթանում հայ վաճառականության պատմության ուսումնասիրությունը: Ամբողջովին համահունչ լինելով արդի պատմագիտական այն միտումներին, որոնք առաջնային կարևորություն են տալիս միջմշակութային փոխազդեցություններին ու միջտարածաշրջանային առնչություններին՝ հայ վաճառականությանն առնչվող թեման առավել քան արդիական հնչեղություն է ստանում: Դա մասնավորապես բնորոշ է հայոց պատմության վաղ արդի ժամանակահատվածին (1500-1800)¹, երբ Նոր Զուղայի հայ վաճառականական ցանցը հասել էր աննախադեպ ընդլայնման՝ տարածվելով Ամստերդամից և Լոնդոնից մինչև Մանիլա:

Հայ վաճառականները թողել են բազմաթիվ վավերագրեր՝ հուշագրություններ, հաշվեմատյաններ, նամակներ, կտակներ, պարտամուրհակներ և այլն, որոնք արտացոլում են նրանց տպավորիչ գործունեությունը: Եթե ոչ վաղ անցյալում դրանց ուսումնասիրությունը նախնական փուլում էր գտնվում, ապա այժմ կարելի է դատողություններ անել դրանց թե՛ բազմազանության և թե՛ պահպանման վայրերի աշխարհագրության մասին²: Աշխարհի ավելի քան երեք տասնյակ դիվաններում պահվող հայ վաճառականության պատմության սկզբնաղբյուրների թվում իր պատվավոր տեղն է զբաղեցնում Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը»³:

Խորհրդահայ ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի (1887-1972) գրախոսվող մենագրությունը լրացնում է այն բացը, որն ականհայտորեն առկա էր Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» ուսումնասի-

¹ Վաղ արդի հայոց պատմության՝ որպես առանձին պատմափուլի յուրահատկությունների դիպուկ վերհանումը տե՛ս **Aslanian S.**, Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture // “Book History”, 2014, n° 17, p. 53-58: Համաշխարհային պատմագիտության ասպարեզում ընդունելություն ստացած վաղ արդի դարաշրջան եզրույթը հայագիտական հետազոտություններում շրջանառելու մասին է «Վաղ արդի դարաշրջանն ու հայոց պատմությունը» խորագրով՝ տողերիս հեղինակի «Նոր Զուղայից Երևան ու Էրզրում. ճիզվիտ քարոզիչները հայկական բնակավայրերում XVII-XVIII դդ.» մենագրության ներածությունը (Երևան, 2018, էջ 9-23):

² Հայկական առևտրական սկզբնաղբյուրների առավել ընդարձակ մատենագիտությունը տե՛ս **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean: the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Berkeley, 2011, p. 307-313:

³ **Զաքարիա Ագուլեցի**, Օրագրութիւն, Օրագրութիւն, Երևան, 1938:

րության ասպարեզում: Ընդ որում, այս գրքի մեքենագիր տարբերակը, որի մասին հիշատակություն կամ ակնարկ իսկ չի եղել, բոլորովին վերջերս՝ 2016 թ. դեկտեմբերին, Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի արխիվում հայտնաբերել է պատմական գիտությունների դոկտոր Վարուժան Պողոսյանը: Ուստի հարկ է շնորհակալական խոսքեր ուղղել նրան՝ թե՛ մեծանուն պատմաբանի անհայտ աշխատությունը հայտնաբերելու և թե՛ այն հրատարակության պատրաստելու համար: Հարկ է ամենայն գոհունակությամբ արձանագրել այն բարեխիղճ աշխատանքը, որը նա իրականացրել է գրքի՝ 151 էջից բաղկացած պահպանված մեքենագիր բնագիրն ու հեղինակի ձեռագիր բազմաթիվ հավելումներն ի մի բերելու և դրա ամբողջական տարբերակը տպագրության հանձնելու ճանապարհին:

Նախևառաջ ուշադրության է արժանի Ա. Հովհաննիսյանի աշխատության կառուցվածքը: Եթե առաջին գլխի առանցքում Ջաքարիա Ագուլեցու (ինչպես նաև՝ նրա եղբայր Շմավոնի) առևտրական գործունեությունն է, ապա վերջին գլխում նա հանդես է գալիս որպես առօրյա անցուղարձերն արձանագրող օրագրական երկի հեղինակ: Ջաքարիա Ագուլեցու վաճառական և օրագրող կերպարների վերլուծությունների միջև հեղինակը յոթ գլուխներում քննարկում է տարատեսակ հարցերի լայն շրջանակ: «Օրագրության» մեջ ամփոփված բացառիկ և բազմաբնույթ տվյալներն ուսումնասիրողին թույլ են տվել քննարկել այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Արևելյան Հայաստանի «խաս վայրերի» կարգավիճակը, եկեղեցական իշխանության և մեկիքների պաշտոնեական դիրքի շուրջ պայքարը: Սակայն մենագրության զգալի մասը վաճառականական գործին է վերաբերում, որում վերլուծվում են թե՛ առևտրական հարաբերություններն ու առևտրի անկման պատճառները Սեֆյան Իրանում և թե՛ քարավանային առևտրի ուղիներն ու դրանց վրա գտնվող հայկական բնակավայրերի նշանակությունը: Այս տեսանկյունից գրախոսվող աշխատությունը կարելի է համարել հայ վաճառականության պատմության առաջին հետազոտություններից մեկը:

Մեծավաստակ պատմաբանին հաջողվել է բարձր մակարդակով լուծել իր առջև դրված խնդիրը՝ «ռոռգել գիտության խոսքի մի դաշտ Ագուլեցու խունացած էջեր»-ով (էջ 15): Սույն աշխատությունն ամբողջությամբ բավարարում է պահանջների այն շրջանակը, որը կարելի է ներկայացնել 1930-ական թթ. գրված գիտական ուսումնասիրությանը: Ջարմանք է հարուցում հեղինակի՝ XVII-XVIII դդ. եվրոպական ուղեգրական գրականության փայլուն իմացությունը: Տարատեսակ լեզուների (լատիներեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն) տիրապետումը նրան հնարավորություն է ընձեռել օգտվելու եվրոպացի քարոզիչների, վաճառականների և դիվանագետների երկերից՝ որոշ դեպքերում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դնելով Հայաստանին և հայերին առնչվող դրանցում առկա հարուստ տվյալները: Դրանով իսկ որոշ չափով հաղթահարվել է XVII-XVIII դդ. հայկական

սկզբնաղբյուրների համեմատական սակավությունը, որն ուսումնասիրողները կարող էին զգալ 1930-ական թթ.:

Հատկանշական է, որ Ա. Հովհաննիսյանի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև հայերեն անտիպ սկզբնաղբյուրները: Այսպես՝ նա երկիցս տեղեկություններ է մեջբերում Սանահնի վանքի ձեռագիր «Քոթուկ»-ից (էջ 82, 130), որի գիտական հրատարակությունը լույս է ընծայվել միայն 2007 թ.¹: Մեկ այլ օրինակ ևս. նա ուշադրություն է հրավիրում Հակոբ IV Ջուղայեցու (1655-1680) երկու հետաքրքրական նամակների վրա (էջ 42-44, 91-93), որոնք գրվել են Կոստանդնուպոլսում 1669 թ. հոկտեմբերի 3-ին և 4-ին: Բավական է փաստել, որ Երևանի դրամահատարանի կառավարիչ Շմավոն Ագուլեցուն և Էջմիածնի միաբաններին ուղղված այս գրությունները թույլ են տալիս դատողություններ անել այնպիսի հարցի շուրջ, ինչպիսին է հայ հնատիպ գրքի վաճառքի գործընթացը: Նամակները, որոնց մասին որևէ այլ ուսումնասիրողի հիշատակություն մեզ հայտնի չէ², սպասում են առավել քննախույզ դիտարկումների ու վերլուծության³:

Հարցադրումները, որոնք առաջ է քաշել Ա. Հովհաննիսյանը, նուրբ դիտողականության արդյունք են: Այսպես՝ նրա սրատեսությունն ի հայտ է բերել այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են հայ վաճառականի կրթությունը (էջ 20-21), ժառանգական վանահայրությունը (էջ 84-85), Սեֆյան շահերի գործունեության հայկական ընկալումը (էջ 132-133) և այլն: Ակնհայտ է, որ նմանատիպ թեմաների ամբողջական լուսաբանումը պահանջում էր աղբյուրագիտական այնպիսի հենք, որը 1930-ական թթ. դեռևս ի մի բերված չէր: Դրանով հանդերձ՝ հեղինակի նախնական դիտարկումներն ուշագրավ են և կարող են ունենալ ուղենշային նշանակություն հարցերի այդ շրջանակի հետագա քննարկումների ժամանակ:

Մենագրության մեջ քննարկված բազմաթիվ հարցեր, վերաբերելով Սեֆյան Իրանի տնտեսական կյանքին և վարչական համակարգին, ունեն նաև իրանագիտական նշանակություն: Այս տեսանկյունից Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը» ստուգապատում և փաստալից սկզբնաղբյուր է հատկապես 1650-1670-ական թթ. ժամանակահատվածի համար, երբ հայ օրագրողի հաղորդած առատ նյութը թույլ է տալիս բազմակողմանի դատողություններ անել Սեֆյան շահեր Աբբաս II-ի (1642-1666) և Սուլեյման I-ի (սկզբնապես՝

¹ Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթուկը), աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007:

² Պետք է հավելել միայն, որ Ա. Հովհաննիսյանն այս նամակները հպանցիկ հիշատակել է նաև ավելի քան երկու տասնամյակ անց տպագրված իր կոթողային աշխատության մեջ. տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Իրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 156-157:

³ Հակոբ Ջուղայեցու այս նամակները տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), Գաթողիկոսական դիվան, ց. 21, թղթ. 244, վավ. 243-244:

Մեֆի II, 1666-1694) կառավարման տարիների վերաբերյալ: Ուստի հարկ է օրինաչափ համարել Մեֆյան Իրանի պատմությամբ զբաղվող մասնագետների ուշադրությունը Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» նկատմամբ¹: Այս հանգամանքը վերահաստատում է հայ վաճառականության պատմության սկզբնաղբյուրների բացառիկ կարևորությունը և հարկադրում վերհիշել Ս. Ասլանյանի այն դիտարկումը, ըստ որի՝ «այս աղբյուրների առատությունը հայոց պատմությունը դարձնում է ոչ միայն տեղին, այլև անհրաժեշտ համաշխարհային պատմության համար»²:

Ա. Հովհաննիսյանի աշխատությունը, բնականաբար, չէր կարող զերծ մնալ այնպիսի ձևակերպումներից, որոնք ժամանակի գաղափարախոսության թելադրանքի արդյունքն էին: Սրանով են պայմանավորված դասակարգային պայքարի փնտրտուքի դրվագները, որոնք սակավ չեն մենագրության մեջ: Ընթերցողի ուշադրությունից չի վրիպի նաև այն, որ ավելի քան երկու տասնամյակ անց շարադրված «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» գրքում համանման հարցեր քննարկելիս նա համեմատաբար զուսպ վերաբերմունք է դրսևորել:

Բարձր գնահատականի արժանի համարելով սույն գիրքը տպագրության պատրաստելիս կատարված աշխատանքը՝ որոշ դիտարկումներ, այնուամենայնիվ, ավելորդ չենք համարում: Այսպես՝ խմբագրական հավելյալ միջամտությունը տեղին կլիներ մի քանի հատվածների դեպքում, որոնցում բացակայում են հղումները սկզբնաղբյուրներին: Աբրահամ Կրետացու (էջ 37), Եսայի Հասան-Ջալալյանի (էջ 72), Տավերնիեի (էջ 119) երկերի, ինչպես նաև Փիլիպոս Աղբակեցու աղերսագրի (էջ 81) հղումների հավելումը միայն ամբողջական կդարձներ կատարված աշխատանքը: Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունից» արված մի քանի մեջբերումներում տեղ են գտել անճշտություններ: Սա վերաբերում է հատկապես տառերով արտահայտված թվականներին՝ ՌՂՁ-ՌՂՁ (էջ 20), ՌՃԺԵ-ՌՃԺԵ (էջ 158), ՌՃԻՁ-ԸՃԻՁ (էջ 166), ՌՃԺՁ-ՌՃԻՁ (էջ 166) և այլն:

Մենագրության գիտական արժեքը բազմապատկված կլիներ հմուտ ծանոթագրությունների առկայության պարագայում: Հավելյալ մեկնաբանություններն ընթերցողին հնարավորություն կտային ավելի մանրամասն պատկերացում ունենալու բազմաթիվ գործիչների ու երևույթների մասին, իսկ որոշ հնացած տեսակետներ նոր բացատրություն կստանային: Որքան էլ այդ աշխատանքը հատուկ քննություն և տևական ջանքեր պահանջեր, ծանոթագրությունների հարուստ բաժնի առկայությունն առավել քան ցանկալի

¹ Օտարալեզու վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս օրինակ՝ **Matthee R.**, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, London, 2012, p. 289, 298-299, 302 և այլն:

² **Aslanian S.**, *From “Autonomous” to “Interactive” Histories: World History’s Challenge to Armenian Studies // “An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion”*, Kathryn Babayan and Michael Pifer (eds.), London and New York, 2018, p. 125.

էր, եթէ նկատի առնենք համաշխարհային առևտրի և Մեֆյան Իրանի վերաբերյալ գիտական գրականության այն տպավորիչ ծավալը, որը կուտակվել է այս աշխատության շարադրանքից մինչև մեր օրերն ընկած ավելի քան ութ տասնամյակ ժամանակահատվածում:

Աշխատության լույսընծայմամբ հավելյալ գրավչություն է ստանում Ա. Հովհաննիսյանի հարուստ արխիվը՝ իր բազմապիսի նյութերով, որի: հպանցիկ ուսումնասիրությունն ակնհայտ դարձրեց այն նշանակությունը, որ կարող է ունենալ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հետագա հատորները պատրաստելիս: Մասնավորապես՝ հարյուրավոր էջեր են կազմում վավերագրերը, որոնք պարունակում են Ա. Հովհաննիսյանի հավաքած դեռևս անտիպ հիշատարականները¹: Հետաքրքրական հատորի նյութ կարող են դառնալ նաև նրա արխիվում պահվող՝ տարբեր անձանցից ստացված մեծաքանակ նամակները:

Հատկանշական մի իրողություն ևս. հեղինակավոր պատմաբանի այս գրքի տպագրությունը կարևոր է նաև Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» արժեքն ընդգծելու և այն գիտական նոր հրատարակության մղելու տեսանկյունից: Չմոռանանք, որ դրա անհրաժեշտությունն արձանագրել են դեռևս Լ. Խաչիկյանն ու Հ. Փափագյանը «Տնտեսական պատմության վավերագրեր» մատենաշարի իրենց ծրագրային առաջաբանում²: Բացառիկ այս բնագրի միակ տպագրությունը հեռու է սկզբնաղբյուրների հրատարակությունը ներկայացվող պահանջները բավարարելուց: Թեև այն կազմել է այնպիսի խորագետ տնտեսագետ-պատմաբան, ինչպիսին Թադևոս Ավդալբեգյանն է, այդուհանդերձ նրա առաջաբանը ոչ միայն չի ներառվել տպագրության հանձնված տարբերակում, այլև նրա անունն իսկ բացակայում է գրքի տիտղոսաթերթին³, քանի որ նրան անհիմն ձերբակալել են «հակախորհրդային գործունեության» համար և գնդակահարել 1937 թ. հունվարի 26-ին: Նոր հրատարակությունն անհրաժեշտաբար պետք է ընդգրկի պատմաբանասիրական ծավալուն ներածություն և մանրամասն ծանոթագրություններ: Սկզբնաղբյուրի հետ աշխատանքը դյուրին դարձնելու նպատակով բնագրում հիշա-

¹ Մատենադարան, ֆ. Աշոտ Հովհաննիսյանի, ց. 77բ, թղթ. 244, վավ. 46-47, 50-53:

² «Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը», աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի և Հ. Փափագյանի, Երևան, 1984, էջ 7:

³ **Ավդալբեգյան Մ.**, Նյութեր Ջ. Ագուլեցու «Օրագրություն» և Ա. Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմացն» գրքերի հրատարակման պատմության վերաբերյալ // «ՊԲՀ», 1974, թիվ 1, էջ 224-238: Անգամ այս հոդվածի տպագրությունից տասնամյակներ անց «Օրագրության» աշխատասիրողի անվան բացակայությունը շփոթության տեղիք է տվել (տե՛ս օրինակ՝ **Միրզոյան Հ.**, Հայ գրքի և գրատպության պատմության փիլիսոփայական անդրադարձներ, Երևան, 2015, էջ 288, ծան.):

տակվող բազմաթիվ օտարալեզու բառերի մի բացատրական ցանկ ևս պետք է կցվի նոր հրատարակությանը¹:

Այսպիսով՝ վաղ արդի հայոց պատմության մասնագետների սեղանին դրվել է 1930-ական թվականների կեսերին գրված մի աշխատություն, որը հարցադրումներով ու դիտարկումներով լիովին պահպանել է իր կարևորությունը: Այն ոչ միայն հարստացնում է Ա. Հովհաննիսյանի մատենագիտության մեզ հայտնի ցանկը², այլև հետագա անելիքների առումով ինչ-որ չափով հավակնում ուղղորդող դերակատարության:

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼՆԱՅԱՆ

¹ Հայկական առևտրական աղբյուրների համանման բառացանկերի լավագույն օրինակը տե՛ս «Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը», էջ 359-418:

² «Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյան: Սովետական Հայաստանի ականավոր գիտնականները», թիվ 14, մատենագիտությունը կազմել է Ռ. Ա. Բաբաջանյանը, Երևան, 1973: